

La Cartografia històrica de Menorca de Tomàs Vidal: els mapes impresos

Francesc Nadal

*Departament de Geografia
Universitat de Barcelona*

Primer de tot, vull agrair a la Junta de Govern de la Societat Catalana de Geografia que hagi acollit de forma tan favorable la proposta de presentar aquesta obra pòstuma d'un dels seus socis més il·lustres: Tomàs Vidal i Bendito.

En segon lloc, m'agradaria dir que tot allò que sé de l'illa de Menorca ho vaig aprendre del professor Tomàs Vidal. De fet, mentre anava llegint aquest llibre anava rememorant, de forma molt viva, les seves explicacions, sempre tan mesurades i interessants, sobre la geografia i la història de Menorca. El seu interès específic per la història de la cartografia de Menorca ens va acostar i va possibilitar iniciar una profitosa col·laboració acadèmica, que el va portar l'any 2009 a ser membre fundador, tal com ja ho he explicat al núm. 87 de *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, del Grup d'Estudis d'Història de la Cartografia.

D'alguns dels mapes que s'analitzen en aquesta obra l'hi havia sentit observacions cartogràfiques i històriques diverses. Ara bé, em mancava disposar del fil conductor que les unís i que donés coherència a la munió de documents cartogràfics de l'illa de Menorca que anava trobant i estudiant. Afortunadament, per a tots nosaltres, va aconseguir acabar el seu treball i deixar-nos aquest llibre, que és el fil que ens permet resseguir, sense perdre'ns, la història de la cartografia menorquina.

Un llibre que és, sobretot, una gran lliçó de geografia. I una gran aportació al camp de la història de la cartografia de les terres de parla catalana.

Un cop fetes aquestes consideracions, de caire general i personal, em centraré a parlar, tal com ho vàrem acordar els membres de la taula, d'un dels temes tractats en aquest llibre: la cartografia impresa de Menorca.

Pel que fa referència a aquest tipus de cartografia cal dir que, en general, fins ben entrat el segle XIX la cartografia més interessant des del punt de vista cartogràfic i geogràfic va ser la manuscrita. Certament, hi ha moltes excepcions a aquesta norma: el cas del mapa de Catalunya de Vrints de 1602 o el de Barcelona de Giovanni Gianola de 1697 en són dos bons exemples. Però, pel que fa referència al cas menorquí la norma general s'acompleix bastant. Al respecte, el professor Vidal ens adverteix al començament de l'obra, a la pàgina 14:

“En general, els mapes impresos són una imatge feble i no sempre fidel d’aquells mapes [es refereix als manuscrits]; per tant el seu interès és petit en el context científic bàsic. En canvi, són aquests mapes impresos, els més estudiats i estimats per una allau de col·leccionistes que mantenen un viu mercat i una rica bibliografia sobre el tema. Per aquest motiu, l’eix del treball seran els mapes bàsics esmentats [és a dir els mapes manuscrits]; però passarem revista, quan sigui oportú, a la cartografia impresa més rellevant”.

El primer mapa imprès específic de Menorca fou el de l’italià Benedetto Bordone. Es tracta d’una imatge xilogràfica de l’illa de Menorca “que acompanya la de Mallorca, ambdues molt petites, simplistes i grolleres” (p. 28). El segon mapa imprès de Menorca va ser el del cartògraf també italià Antonio Lafreri, datat *ca.* 1545, que és, en paraules de Tomàs Vidal, “una imatge simpàtica i ingènua, però grotesca amb molts més errors que encerts, molt més allunyada de la realitat que la dels exemplars manuscrits [de Menorca] que hem considerat i esmentat” (p. 28). D’altra banda, del primer mapa imprès de les illes Balears en un únic full, el de Gerard de Jode de 1578, Tomàs Vidal diu que “es tracta d’un gargot lamentable i, a més a més, invertit que no mereix major consideració” (p. 46).

A continuació, apunta que la imatge de Menorca que va predominar als Països Baixos al segle XVII va ser obra del cartògraf W. Barentz, que va publicar, el 1595, un dels primers atles nàutics de la Mediterrània. Aquesta, però, és, segons Vidal, la imatge de Menorca del mapa de “Bordone i Lafreri, convenientment manipulada. Se n’han eliminat molts errors, però encara en queden” (p. 46). Tomàs Vidal assenyala que “tota la informació gràfica i textual del mapa de Barentsz, amb lleugeres variants, aparegué en dotzenes de mapes editats al segle XVII, tant als Països Baixos com a Itàlia, França, Alemanya i Anglaterra” (p. 48).

Còpies de còpies de còpies. Al respecte, sobre aquest procés de còpia continuada resulta força significativa la informació que Tomàs Vidal proporciona sobre la imatge cartogràfica de Menorca, que apareix reproduïda, el 1635, al monumental *Atlas Maior* de Joan Blaeu, ja que, segons ell, es tracta, de fet, d’una petita modificació del “disseny barentszia a pitjor” (p. 48). Una afirmació que va seguida de la següent: “Variants molt semblants a la de Blaeu foren editades per Janssonius (1636) i Merian (1635). Cap d’aquests cartògrafs i editors no aportaren res d’important al coneixement cartogràfic de les Balears, ja que no afegiren cap novetat al disseny precedent de Barentz” (p. 48).

També resulta significativa l’opinió de Vidal sobre el mapa imprès de Menorca més famós de tots els temps: el del cartògraf francès J. N. Bellin. Aquest mapa que fou imprès per primera vegada el 1740 “no presenta un progrés pel que a Menorca, ans al contrari. Pel contorn i pel contingut –molt imperfectes– és un pas enrere, és inferior al de Barentz i al de Pène” (p. 54).

Tanmateix, la situació de la qualitat i rigor de la cartografia impresa de Menorca millorà substancialment durant el segle XVIII, el gran segle de la cartografia menorquina. Vers el 1730 el geògraf holandès Gerard van Keulen

va publicar “el primer mapa imprès de Menorca a escala mitjana-gran” (p. 60). Ara bé, segons Vidal, es tracta “d’un document cartogràfic difícil de valorar en poques paraules. És un mapa sens dubte innovador i bastant detallat, però s’hi combinen grans encerts i grans disbarats” (p. 61).

A partir de la conquesta de Menorca pels britànics durant la Guerra de Successió s’inicia un nou capítol en la història de la cartografia de Menorca, que afectà la seva cartografia impresa. Així, el 1746, un oficial britànic d’origen francès, anomenat Clement Lemprière, va publicar el que Tomàs Vidal considera “el primer bon mapa imprès de Menorca, fill parcial del [mapa] manuscrit de Neal [de 1722] a través de la versió simplificada coneguda com l’Anònim 1725” (p. 79). Ara bé, tot i això, aquest mapa revela una de les febleses de la cartografia impresa de l’època: la seva obsolescència. Així, tal com ho assenyala Tomàs Vidal, quan aparegué aquest mapa la seva informació geogràfica “ja estava superada” (p. 80).

Tot i les seves bondats geogràfiques el mapa de Lemprière no va ser el més exitós des del punt de vista de la seva difusió comercial. En realitat, l’èxit el va obtenir un mapa que va publicar, el 1752, un altre oficial britànic: John Armstrong. Triomf que resta palès a la pel·lícula *El vent de l’illa*, que va dirigir el 1988 el director de cinema valencià Gerard Gormezano. La fama del mapa d’Armstrong no es va basar en les seves qualitats geogràfiques o cartogràfiques, ja que, segons Vidal, “aquest mapa és una còpia simplificada del fet per Lemprière, sense cap aportació digna de comentari” (p. 82).

El 1756, arran de l’ocupació francesa de Menorca, s’inicià un període de gran producció de mapes comercials impresos d’aquesta illa. Un dels més destacats d’aquest període és el del geògraf francès J. B. Nolin, publicat el 1756. Aquest mapa és, però, segons Vidal “un híbrid absurd [de dos mapes diferents: el de Lemprière i el de Bellin], ja que intentà fer encaixar el que no era encaixable” (p. 91). Els altres mapes publicats pels francesos durant la segona meitat del segle XVIII es varen basar en el gran mapa manuscrit de l’enginyer militar britànic John Hargrave de 1733, del qual, tal com ho assenyala Tomàs Vidal, “les primeres versions impreses no aparegueren fins uns cinquanta anys més tard” (p. 104). Fet que palesa el grau de desfasament, general, de la cartografia impresa en relació a la manuscrita.

Així, el 1780, s’imprimiren a Londres dos mapes de Menorca que eren versions impreses del mapa de Hargrave. El primer d’ells, obra de De la Rochette, és “en el fons –segons Tomàs Vidal– menys innovador, del que aparenta, però en la forma és ja un mapa de concepció moderna, un mapa tècnic sense concessions a tot allò superflu, pensat per a una clientela pràctica” (p. 105). Mentre que el segon, obra de Francis Assiotti, “és –ens diu Vidal– molt impactant, en especial des del punt de vista estètic. D’entrada, el full és enorme, ja que inclou molts complements artístics i descriptius” (p. 107). Però, no és sols valuós des del punt de vista artístic, sinó que –a parer de Tomàs Vidal– “tècnicament es tracta d’un bon mapa” (p. 107).

Una tercera versió impresa del mapa de Hargrave va aparèixer publicada en dos fulls, el 1781, per l'editor francès Le Rouge. Ara bé, malgrat la seva grandària –segons Tomàs Vidal– “en conjunt [aquest mapa], no aportà cap novetat, i, comparat amb els mapes impresos de De la Rochette i d'Assiotti, fa un paper pobre” (p. 109).

Una primera reincorporació de Menorca als dominis de la Monarquia espanyola, el 1782, propicià la confecció, a finals del segle XVIII, d'una nova cartografia impresa d'aquesta illa, l'obra més destacada de la qual fou l'*Atlas Marítimo de España*, realitzada sota la direcció del brigadier Vicente Tofiño de San Miguel entre 1786 i 1789. Aquest atlas conté una carta nàutica específica dedicada a l'illa de Menorca, que va ser editada el 1789. A diferència de l'illa de Mallorca, la representació cartogràfica de la de Menorca en aquesta obra no va ser –d'allò que es desprèn de la lectura del llibre de Tomàs Vidal– gaire reeixida. Així, segons ell, “la tasca de Tofiño en el cas menorquí fou fàcil, fins i tot oportunista. Es limità a fer una reducció mediocre, a 1:94.000 aproximadament, d'alguns dels mapes hargravians, que calcà sense gaire cura, afegint-hi, açò sí, moltes escales de latituds i longituds amb alguns errors” (p. 115). D'altra banda, Vidal ens indica que “hi ha informació batimètrica, però més aviat poca i no gaire precisa” (p. 115).

Els defectes cartogràfics i geogràfics de la carta nàutica de Menorca de Tofiño de 1789, quedaren, en gran mesura, esmerçats per una altra publicada el 1807 per la Dirección de Hidrografía, dirigida aleshores per José de Espinosa y Tello. Així, segons Vidal, en aquesta carta “apareix per primera vegada, una imatge pràcticament correcta de Menorca, tant pel que fa al contorn com a la situació i orientació” (p. 116).

Uns anys més tard, el 1840, l'erudit menorquí Miquel Moragues va publicar un mapa de l'illa de Menorca, que és basa en el mapa de Hargrave i en la carta nàutica de Tofiño-Carmona. Ara bé, es tracta –segons Tomàs Vidal– d'una obra “poc transcendent en matèria cartogràfica” (p. 126).

Més important va ser el mapa de Menorca reproduït a l'*Atlas de España*, que, des de 1847, editava l'enginyer militar José Coello. L'illa de Menorca apareixia representada en el full corresponent a la província de les Balears. Segons Tomàs Vidal, “per primera vegada a la història, aparegué al mercat espanyol un mapa imprès de Menorca de notable perfecció, però a una escala massa petita” (p. 125).

El 1871 es publicà un petit mapa de Menorca a escala 1:300 000, en el qual hi ha dibuixada la xarxa geodèsica de l'illa. Aquest mapa, publicat per el l'aleshores acabat de crear Instituto Geográfico, va ser obra de l'enginyer militar Carlos Ibáñez. La seva publicació va constituir –segons Vidal– una fita en la història de la cartografia menorquina, ja que “quedà clar, per primera vegada en la història, i amb força aproximació, quina era la situació al globus de l'illa de Menorca” (p. 131).

Uns anys més tard, el 1878, dos estudiosos menorquins, Joan Benejam i Josep Moll, van editar un mapa de l'illa de Menorca, que constitueix –en paraules

de Tomàs Vidal– “una versió del mapa de síntesi de [Miquel Sorà]” (p. 129). Malgrat això, aquesta mapa –ens diu Vidal– “supera el model en molts aspectes” (p. 129) i va ser “el primer mapa [de Menorca] amb una toponímia majoritàriament acceptable” (p. 130).

El segle XIX va veure aparèixer la publicació dels primers mapes temàtics de Menorca. Així, el 1834, el geòleg italià Alberto della Marmora publicà el mapa geològic de les Illes Balears (sense les Pitiüses). Aquest mapa, que va ser imprès de forma litogràfica, va ser el primer en el qual, gràcies a la utilització d’aquesta nova tècnica de reproducció cartogràfica, la informació geològica apareixia en colors. Uns anys més tard, el 1879, un geòleg francès va publicar un altre mapa geològic de les illes Balears estrictes. D’altra banda, el 1876, es publicava un mapa de Menorca fruit dels treballs de recerca de l’arqueòleg català Francesc Martorell i Peña, que Tomàs Vidal considera com a “possiblement el primer mapa temàtic de geografia humana de Menorca” (p. 134).

El darrer mapa imprès que analitza Tomàs Vidal és el que va dibuixar Josep M. Riudavets i editar, el 1897, el Depósito Hidrográfico. Segons Vidal “es tracta d’un mapa realment modern en contingut i forma, una litografia molt pulcra. El contorn de l’illa coincideix quasi exactament amb el registrat pels aixecaments més moderns, i aporta grans novetats” (p. 131).

Just quan la recerca de Tomàs Vidal s’acaba, a finals del segle XIX, la cartografia impresa de Menorca, com la de la major part d’altres territoris d’Europa occidental, havia deixat d’anar a remolc de la cartografia manuscrita i començava a ser un referent d’informació geogràfica moderna, precisa i actualitzada.